

Sigita BARNIŠKIENĖ

Vokiečių pėdsakų ieškojimas Rytų ir Vidurio Europoje

Karl-Markus Gauß. *Die versprengten Deutschen. Unterwegs in Litauen, durch die Zips und am Schwarzen Meer.* Wien: Paul Zsolnay Verlag, 2005. 240 p.

Apie Vokietijos pastangas išsaugoti Rytų ir Vidurio Europos vokiečių mažumų kultūrinį paveldą bei istorines anksčiau Vokietijai priklausiusių ir po Antrojo pasaulinio karo prarastų teritorijų vertybes rašo vokiečių istorikas, kilęs iš Klaipėdos krašto, Arthuras Hermannas¹. Jo teigimu, „dėl Hitlerio nusikaltimų Vokietija prarado trečdalį savo ankstesnės teritorijos, iš kurios buvo išvaryti visi senbuviai. Kartu iš Rytų ir Vidurio Europos išvytos ir gausios vokiečių mažumos. Po 1945 m. į sumažintą Vokietiją subėgo per 12 milijonų rytinių vokiečių. Pabėgėliams, patekusiems į sovietų zoną, net buvo draudžiama viešai minėti vokišką savo gimtinės pavadinimą, o apie kokią nors savo kultūros tąsą nebuvo galima nė galvoti“².

Po to autorius pateikia faktus, liudijančius, kad po 1953 m., kai Konrado Adenau-

erio vyriausybė paruošė pabėgėlių įstatymą, Vokietija įsipareigojo tyrinėti pabėgėlių kultūrinį paveldą. Pabėgėliai mokslininkai

įsteigė tokias institucijas kaip Herder – Institut, Nordost – Kulturwerk, Goettinger – Arbeitskreis. Vėliau Helmut Kohlio vyriausybė numatė, jog paveldu reikės rūpintis ne tik Vokietijoje, bet ir užsienyje, teikiant pirmenybę kultūrinių santykių tarp Europos tautų tyrinėjimams. Suirus Sovietų Sąjungai, vokiečių mokslininkams atsirado galimybių bendrauti su kolegomis iš Rytų ir Vidurio Europos. 1998 m. buvo įkurta nauja įstaiga – federacinės vyriausybės įgaliotinis kultūros

ir medijų reikalams (Beauftragter der Bundesregierung für Kultur und Medien), kuri rūpinasi ir vokiečių paveldu Rytų Europoje. Kai kurios institucijos buvo sujungtos, pavyzdžiui, Nordost – Kulturwerk buvo sujungtas

su Goettinger Arbeitskreis į bendrą Šiaurės Rytų Europos vokiečių kultūros ir istorijos institutą (Institut für Kultur und Geschichte der Deutschen in Nordosteuropa), 1989 m. Vokietijos vyriausybė įsteigė prie Oldenburgo universiteto Rytų Europos vokiečių kultūros ir istorijos institutą (Bundesinstitut für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa), kuris įpareigotas plačiai tyrinėti vokiečių kultūrą ir istoriją. Pavyzdžiui, šis institutas renka duomenis apie publikacijas lietuvių, lenkų ir kitomis kalbomis apie vokiečių istoriją, literatūrą, etnologiją, kultūrą Rytų Europos šalyse.

Šiuos faktus pateikiau, norėdama parodyti, kad Vokietija vyriausybės lygmenyje rūpinasi savo ankstesnių teritorijų kultūrinio paveldu. Panašų uždavinį sau yra iškėlęs ir Austrijos rašytojas, eseistas, žurnalistas Karl-Markus Gaušas (gimęs 1954 m.), kuris nuo 1991 metų yra dar ir solidaus Austrijos literatūrinio žurnalo *Literatur und Kritik* leidėjas bei redaktorius. Jis parašė nemažai esė, kelionių reportažų, siekdamas susipažinti bei kitus supažindinti su benykstančiomis Europos nacionalinėmis mažumomis bei etnosais:

Das europäische Alphabet. Wien: Paul Zsolnay Verlag, 1997 (Europos Charleso Veillono vardo esė prizas), *Ins unentdeckte Österreich. Nachrufe und Attacken*. Wien: Paul Zsolnay Verlag, 1998 (Bruno Kreisky premija už politinę knygą), *Die sterbenden Europäer. Unterwegs zu den Sepharden von Sarajevo, Gottscheer Deutschen, Arbëreshe, Sorben und Aromunen*. Wien: Paul Zsolnay Verlag, 2001 (Austrijos knygų prekybos garbės premija už mąstymo ir veiklos toleranciją), *Mit mir, ohne mich. Ein Journal*. Wien: Paul Zsolnay Verlag, 2002; *Von nah, von fern. Ein Jahresbuch*. Wien: Paul Zsolnay Verlag, 2003; *Die Hundeesser von Svinia*. Wien: Paul Zsolnay Verlag, 2004; *Wirtshausgespräche in der Erweiterungszone*. Salzburg: Otto Müller Verlag, 2005; *Die versprengten Deutschen*.

Unterwegs in Litauen, durch die Zips und am Schwarzen Meer. Wien: Paul Zsolnay Verlag, 2005; *Zu früh, zu spät*. Wien: Paul Zsolnay Verlag, 2007.

Kaip matyti iš šio kūrinių sąrašo, Karl-Markus Gaušas per paskutiniuosius dešimt metų kasmet išleido po vieną ar dvi knygas, jis apdovanotas įvairiomis premijomis.

Savo straipsnyje norėčiau panagrinti 2005 metais pasirodžiusią Gaušo knygą *Išblaškyti vokiečiai. Keliaujant per Lietuvą, Spišą ir prie Juodosios jūros*³, išryškindama tautinės tapatybės ir svetimos aplinkos sąveikos problemą.

Ši knyga mane sudomino, nes joje autorius aprašo ne tik vokiečių palikuonių gyvenimą ir buitį šiuolaikinėje Lietuvoje, Slovakijoje ir Ukrainoje, bet ir sukuria aplankytojų šalių bei jų gyventojų paveikslą, susidedantį iš rašytojo pastabia akimi užfiksuotų charakteringų detalių. Literatūros kritikė Ivette Löcker Gaušo knygą apibūdina kaip empatišką, kartais ironišką įvairių vokiečių grupių portretų studiją. Pokalbiai su šių grupių atstovais atskleidžia tragiškus žmonių likimus, kuriuos autorius įterpia į istorinius kontekstus. Taip jis užaštrina mūsų sudėtingos istorijos, nulėmusios konfliktišką šiuolaikinį žmonių sambūvį, suvokimą⁴.

Knygos dalis apie Lietuvoje gyvenančius vokiečius susideda iš 14 skyrių, kuriuose autorius pasakoja apie savo kelionės įspūdžius, susitikimus su įvairiais žmonėmis, vokiečių bendrijų atstovais ir neišvengiamai vis sugrįžta prie Lietuvos ir Rytų Prūsijos istorijos. Pirmieji rašytojo įspūdžiai Vilniuje susiję su statomais dangoraižiais – savivaldybės pastatu, 33 aukštų Europos prekybos centru, viešbučiais „Forum Palace“, „Reval“, „Šarūnas“. Gaušas nesivaržydamas, lengvo pokalbio tonu pažymi, jog eina kalbos, esą viešbučiai priklauso Amerikoje praturtėjusiam krepšininkui Šarūnui Marčiulioniui, tačiau jaunų viešbučio tarnautojų rūbinėje bei prie lifto veidai jam

pasirodė panašesni ne į tokių, kurie savo laisvalaikį praleidžia mėtydami kamuolį į krepšį, o greičiau talžydami vienas kitam snukius kumščiais⁵.

Kai kurios autoriaus pastabos rodo, jog jis puikiai susipažinęs su Lietuvos realijomis, pavyzdžiui, jo liūdnam sąmojingas pastebėjimas, kad viešbučio restorane su kelionės draugu išgėrę pora taurių jie sumokėjo pusę Lietuvos mokytojos atlyginimo⁶. Pirmas skyrius baigiamas geografinio pobūdžio pastaba – Vilnius yra ne Rytuose, o trisdešimt kilometrų nuo kontinento vidurio. Todėl antro skyriaus pirmas sakinytis skaitytojui netikėtas, tarsi šuolis nepasirengus į kitą sferą: „Dešimties metų Luise Quietsch užmiršo savo gimtąją kalbą, o būdama 45 metų ją vėl atrado.“⁷ Toliau pasakojama šios moters, po karo likusios našlaite ir priglautos lietuvių šeimos, istorija, panaši į daugelio kitų, taip vadinamų vilko vaikų, istorijas. Vilko vaikų, pabėgėlių iš Rytprūsių, likimus aprašė taip pat vokiečių istorikė Ruth Kibelka⁸.

Gaušas, remdamasis Luizės Quietsch pasakojimu, aprašo skirtingą vilko vaikų požiūrį į savo tautinę tapatybę: vieni iš jų nenori, kad senatvėje prie jų lietuviško identiteto dar būtų pridėtas vokiškas, kiti jaučiasi apgauti gyvenimo, nes nemoka vokiečių kalbos, neturi išsilavinimo, jų nenori įsileisti Vokietija ir pripažinti juos persikėlėliais, nes jie gimę Vokietijos piliečiais. Radikalių dešiniųjų organizacijų atstovai bando įrodinėti, jog vilko vaikai esą paskutiniai ištikimi didžiosios Vokietijos vaikai⁹.

Kitos moters, Irenos, pasakojimas apie keliavimą iš Kionigsbergo į Lietuvą su motina, dviem broliais ir dviem seserimis ieškoti maisto, jos atsilikimą nuo saviškių kažkokioje Lietuvos miestelio stotyje bei jos tolimesnis gyvenimas pas svetimus žmones atskleidžia istorinių aplinkybių suardytus žmonių santykius, nuoskaudas, dėl skirtingų politinių įsitikinimų priešais tapusių brolių požiūrius. Rašytojo pokalbis su Edelveiso draugijos

nare Irena baigiasi netikėtu pykčio proveržiu, kai jis pamini, jog susitiks su žydų muziejaus „Tolerancijos namų“ direktoriumi Emanueliu Zingeriu. Irena išreiškia pasipiktinimą, kad Zingeris be pagrindo skundžiasi, jog šiandien žydams blogai sekasi, o tuo tarpu jie atidarinėja vieną muziejų po kito, jų sinagogą aplanko Vokietijos prezidentai ir aukoja didesnes pinigų sumas. Iki vilko vaikų buveinės prezidentams per toli, vilko vaikai, skirtingai nei Lietuvos žydai, neturi teisės persikelti į Vokietiją, nes jie, būdami šešerių ar dešimties metų, šią šalį jau vieną kartą paliko.

Gaušas, išreiškęs šias Irenos mintis kaip tiesioginę kalbą, monologą, penkto skyriaus pabaigoje pateikia savo komentarą, kaip jis suvokia Irenos pasipiktinimo priežastis:

„Tai buvo nusivylimas ir įniršis visų tų žmonių, kad jiems nepavyko pranešti pasauliui apie jų kančią, apie patirtas neteisybes, jų nepripažino aukomis galinga instancija – Jungtinių Tautų Organizacija, Europos Sąjunga, pasaulio visuomenė, pati istorija, tikromis aukomis XX amžiaus istorijoje, pilnoje aukų.“¹⁰

Šis komentaras man atrodo labai tolerantiškas, neužgaulus, juo siekiama suprasti ir pateisinti sunkių išgyvenimų patyrusius žmones – vilko vaikus. Autorius pamini ir tai, jog pokalbiuose su vyresnio amžiaus lietuviais ir kitais Lietuvos vokiečiais jis pastebėdavo prasiveržiantį pyktį, kuris buvo užslėptas už nuovargio, atsargumo, rezignacijos sienos. Galima būtų savęs paklausti, galbūt tai tipiška šiuolaikinio Lietuvoje gyvenančio žmogaus būseną.

Visas šios knygos dalies šeštas skyrius skirtas Emanueliui Zingeriui – spalvingai asmenybei. Autorius dukart pakartoja tą patį sakinį – Emanuelis Zingeris atrodė labai skubąs („Emanuelis Zingeris wirkte gehetzt“)¹¹. Kadangi jis pavėluoja į susitikimą visą valandą, tai autorius aprašo fotografijų parodą apie Lietuvos žydus ir tuo pačiu apžvelgia jų sudėtingą istoriją. Paminimas faktas, kad

prieš Antrąjį pasaulinį karą trečdalį Vilniaus gyventojų sudarė žydai, tačiau 95 procentai jų buvo sunaikinta – iš viso 200 000 žmonių. Autorius suformuluoja tokį teiginį: „Jokioje kitoje šalyje nebuvo taip greitai sunaikinta tokia didelė žydų gyventojų dalis. Kad tai galėjo įvykti dėl pačių lietuvių dalyvavimo žudynėse, mažai kas Lietuvoje drįsta pajudinti šį paneigtą istorinį faktą.“¹²

Autorius sukuria šiek tiek komišką Emanuelio Zingerio paveikslą – neaukšto, apvalaus keturiasdešimtmečio vyro, įsispraudusio į tamsiai mėlyną kostiumą, artistišškai manipuliuojančio padėklų su vyno buteliu ir trimis taurėmis. Jų pokalbį dažnai nutraukia jo mobilusis telefonas, taip pat žurnalistas, norintys iš Zingerio gauti interviu. Tačiau Zingeris spėja išdėstyti savo sarkastiškas mintis apie lietuvių požiūrį į žydus: jo nuomone, Lietuvoje visi skaičiuoja tik nuosavas žaizdas ir niekas nenori išsiaiškinti istorinės tiesos. Netgi egzistuoja įsitikinimas, kad dėl sovietų vykdyto lietuvių trėmimo į Sibirą esą buvę kalti žydai, nes šie buvo bolševikai. Žydai buvę kalti tiek dėl komunizmo, tiek dėl dabartinio kapitalizmo, tiek dėl to, kad lietuviai susitėpę rankas krauju, žudydami žydus¹³.

Gaušas sušvelnina šiuos drastiškus teiginius, įterpdamas tokią pastabą: „Galima buvo suprasti, kad Zingeris tuos pačius dalykus aiškino daugeliui lankytojų, tačiau kalbėdamas jis iš tikrųjų įsijausdavo.“¹⁴ Knygos autorius nenutyla ir tokio fakto, kad Zingeris per savo išsiblaškimą ir skubėjimą nebeprisimena žmonių, su kuriais turėjo reikalų dėl austrų feldvėbelio Antono Schmido, karo metu išgelbėjusio 300 žydų, atminimo įamžinimo. Jis prašo Gaušo tarpininkauti susisiekiant su jaunais austrų tyrinėtojaus Christiane Pabst ir Manfredu Wieningeriu, nors jie, kaip paaiškėja, jau keletą kartų buvo pristatyti muziejaus direktoriui.

Toliau pasakodamas apie susitikimus su Lietuvoje gyvenančiais vokiečiais, Gaušas

juos suskirsto į keturias grupes – vilko vaikus, Lietuvos vokiečius, Rusijos vokiečius ir mėmelenderius – Klaipėdos krašto gyventojus. Tik pastarieji turi regioninę tapatybę, pasižyminčią dvikalbe Rytprūsių lietuvių kultūra.

Žanro klausimas

Gaušas įpina į savo pasakojimą tiek daug faktų iš krašto istorijos, savo samprotavimų, išvadų, kad jo knygos negalėtume laikyti vien publicistiniu reportažu ar publicistinių portretų kūrimu, kas labiau tiktų Ullos Lachauer kūriniai *Ostpreußische Lebensläufe* (*Rytprūsiški likimai*).¹⁵ Šioje knygoje autorė daugiau orientuojasi į atskirus asmenis, siekdama sukurti kuo gyvesnį jų gyvenimo paveikslą, todėl šį žanrą vadinau žurnalistiniu portretu¹⁶.

Kai kuriose Gaušo knygos recenzijose ji vadinama kelionių reportažu, o autorius virtuozišku pėdsakų ieškovu (recenzentas Richard Wagner. *Neue Zürcher Zeitung*, 03.09.2005), kai kurie recenzentai autorių laiko literatūriniu kartografu bei nenuilstančiu periferijos stenografu (recenzentė Sabine Berking. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 31.01.2006)¹⁷. Šie apibūdinimai pabrėžia knygos faktinį pobūdį, nes autorius fiksuoja tikrovę bei realius žmones, tačiau negalima nepastebėti Gaušo literatūrinio talento, jo subtilios išraiškos.

Pavyzdžiui, pirmas autoriaus įspūdis, kurį jam sukėlė Ievos Simonaitytės paminklas Priekulėje, aprašytas sąmojingai ir patraukliai. Tryliktas skyrius pradedamas katariforiškai pavartotu savybiniu įvardžiu: „Jos smilium buvo apie keturiasdešimt centimetrų ilgio, o didysis kojos pirštas, kuris kyšojo iš sandalų, tokio pločio kaip vaiko ranka. [...] Ji sėdėjo ant postamento, milžiniškoje rankoje laikė plunksną, kad būtų atpažįstama kaip rašytoja, o kad atrodytų kaip liaudies rašy-

toja, buvo įvilktą į banguojančią, akmeninėmis klostėmis krentančią valstietės suknelę, o iš po jos ji buvo iškišusi basos kojos pirštą maždaug žiūrinciojo akių aukštyje. Kokia gi tai buvo rašytoja, kuri būsimoms kartoms liko sustingusi ant nepaprastai galingo monumento?¹⁸ Toliau besamprotaudamas autorius prieina prie išvados, jog Ieva Simonaitytė buvo „lietuviško nacionalizmo ikona“¹⁹, nes pasisakydavo už stiprios Lietuvos valstybės sukūrimą arba, teisingiau, už saugią mažos tautos vietą tarp didelių valstybių.

Gaušo knygą galėtume laikyti kelionių feljetonu. Ši teksto rūšis apibūdinama kaip atspindintis autoriaus nuotaikas, subjektyvus kelionės aprašymas, perteikiantis autoriaus patirtį²⁰. Marcel Reich-Ranicki, lygindamas esė ir feljetoną, taip išreiškė šių žanrų skirtumus: „... feljetonas nėra forma tarp literatūros ir žurnalizmo, o tokia, kuri abu žanrus sujungia. Todėl ji tinka (ir tai nėra nesvarbus bruožas) tarpininko vaidmeniui: feljetonas gali prisidėti prie Vokietijoje seniai krentančio į akis didelio atotrūkio tarp meno ir gyvenimo panaikinimo. Tačiau feljetonas nėra nenatūralus, greičiau jau demokratizuotas esė“²¹. Tačiau feljetonas vis tiek dažnai apibūdinamas kaip publicistinė-literatūrinė teksto rūšis, kuria autorius siekia patraukliai ir stilistiškai nepriekaištingai nagrinėti rimtas temas. Šio žanro požymius sunku išvardyti, nes juos lemia pasirinktas aprašymo objektas bei tikslas²².

Kelionių feljetonas gali kelti sau uždavinius sudominti skaitytojus aprašomais kraštais, tačiau Gaušas savo knygoje daugiau gilinasi į vokiečių mažumų Rytų Europoje tautinės tapatybės nykimo, jų asimiliacijos su lietuviais, slovakais, ukrainiečiais padarinius. Apie šiuos reiškinius liudija rašytojo susitikimai su įvairiais žmonėmis, pavyzdžiui, Šilutės muziejuje įvykusioje parodoje su trimis vokiečiais – Marie Geruilis Eichholz, Herta Kahlweis ir Ruth Bendig, kurios užaugo Klaipėdos krašte, tačiau buvo atskirtos

nuo artimųjų, neteko sau įprastos vokiškos aplinkos ir tapo dvikalbėmis senomis moterimis, gyvenančiomis prisiminimais ir kalbančiomis lietuviškai apie valdžios klaidas bei skriaudas joms, o vokiškai apie šeimą, savo vaikystę bei buitį²³. Ruth Bendig didžiausia savo klaida laiko tai, kad po karo sugrįžo iš pabėgėlių stovyklos Vokietijoje į gimtuosius kraštus, kur ji jautėsi svetima ir nelaiminga, nes aplinkui buvo jau visai kiti žmonės, kita santvarka ir daug vargo bei skurdo.

Reikėtų dar paminėti, kaip Gaušas užbaigia savo knygos dalį, skirtą Lietuvai: jis sako nežinąs, ką atsakytų žmogui, jeigu ji namuose paklaustų, ar Lietuva graži šalis ir ar jam ten patiko²⁴. Šį nežinojimą galima suprasti kaip stiprų abejojimą arba netgi polinkį atsakyti neigiamai. Dėl gana neigiamo Lietuvos įvaizdžio, kurį susidarė rašytojas Gaušas, galima būtų kaltinti jo pasirinktą tyrimo objektą – nuo tautos kamieno atskilusius vokiečius, likimo bei istorijos nublokštus į kitų valstybių teritorijas, liūdinčius dėl savo nepilnai realizuotos tapatybės, dėl bendrapiliečių nesupratimo ar netoleravimo, o taipogi dėl savo tautiečių susiskaldymo bei egoizmo.

Kaip šios apžvalgos išvadą galima būtų suformuluoti teiginį, kad ieškodamas vokiečių pėdsakų Lietuvoje (taipogi Slovakijoje ir Ukrainoje), autorius aprašė ne tik save vokiečiais laikančių vokiečių likimus, bet ir sukūrė aplankytos šalies paveikslą, kokį jis pamatė savo akimis, patyrė bendraudamas su žmonėmis. Čia pasitvirtino komparatyvistinių ieškojimų įžvalga, jog savas pradas geriausiai suvokiamas per sugretinimą su svetimu.

Išėjimas už savo kultūros ribų, domėjimasis kaimynais, kas jie bebūtų, būdingas ir Gaušo redaguojamam žurnalui *Literatur und Kritik*. Paskutiniame numeryje Martinas Pollackas rašo apie savo literatūrinius skaitymus Baltarusijoje, susitikimus su jaunais baltarusių rašytojais. Straipsnis užbaigiamas geranoriška, bendradarbiauti kvie-

čia ūia fraze: „Baltarusių autoriai nusipelno mūsų domėjimosi, mūsų paramos, mes turėtume juos skaityti, visų pirma (tai būtina sąlyga) išversti. Tuo jau būtų daug padaryta“²⁵. Domėjimasis savo tauta ir jos santykiu

su kitų tautų atstovais padeda atskleisti daug naujų, netikėtų nacionalinių bruoų, suvokti svarbių socialinių bei kultūrinių problemų. Atrodo, jog Gaußas šį tikslą savo knyga pasiekė.

Nuorodos

1. Hermann, Arthur. Vokietijos pastangos išsaugoti rytinių vokiečių paveldą // *Mažosios Lietuvos kultūros paveldas*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2006, p. 324–327.
2. Ten pat, p. 324.
3. Gauß, Karl-Markus. *Die versprengten Deutschen*. Unterwegs in Litauen, durch die Zips und am Schwarzen Meer. Wien: Paul Zsolnay Verlag, 2005.
4. http://www.literaturhaus.at/buch/buch/rez/gauss_versprengte/
5. Ten pat, p. 9.
6. Ten pat, p.10.
7. Ten pat, p.11.
8. Kibelka, Ruth. *Vilko vaikai*. Vilnius: Baltos lankos, 2000.
9. Gauß, Karl-Markus. *Die versprengten Deutschen*, S. 19.
10. Ten pat, p. 27.
11. Ten pat, p. 27, 29.
12. Ten pat, p. 29.
13. Ten pat, p. 31–32.
14. Ten pat, p. 32.
15. Lachauer, Ulla. *Rytprūsiški likimai*. Vilnius: Baltos lankos, 2004.
16. Barniškienė, Sigita. Rytų Prūsijos gyventojų tautinio tapatumo problema Ullos Lachauer žurnalistiniuose portretuose // *Acta Historica Universitatis Klaipedensis X*. Kultūriniai saitai abipus Nemuno: Mažosios Lietuvos reikšmė Didžiajai Lietuvai spaudos draudimo metais (1864–1904), 2004, p. 87–93.
17. <http://print.perlentaucher.de/buch/21956.html>
18. Gauß, Karl-Markus. *Die versprengten Deutschen*, S. 65.
19. Ten pat, p. 67.
20. <http://de.wikipedia.org/wiki/Feuilleton>
21. Reich-Ranicky, Marcel. Über den Essay und das Feuilleton. <http://www.derkanon.de/essays>
22. Püschel, Ulrich. *Feuilleton // Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft*. Bd.1. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2007, S. 584–585.
23. Gauß, Karl-Markus. *Die versprengten Deutschen*, S. 72.
24. Ten pat, p. 77.
25. Pollack, Martin. Auf Lesereise in Belarus. Bericht aus einem sauberen Land // *Literatur und Kritik*, September 2007, S. 5–7.